

Musa Xanbabazadə
filoloq-ədəbiyyatşünas

(əvvəli ötən saylarımızda)

Səxavətlə yer ayırırdı tanınmış alimlərin, habelə dostu Ziyad Şıxlinın elmi-publisist yazılmasına, xüsusən repressiya qurbanları haqqında silsilə məqalələrinə: "Qəzetin çox mötəbər ziyalılardan seçilmiş redaksiya heyətinin tərkibində akademik Ziyad Şıxlı da vardı. Qəzet çox oxunurdu, hər nömrəsi əldən-ələ gəzirdi, buna görə də Ziyad bəy repressiya qurbanları haqqında rəsmi qəzetlərin qorxudan yaxın qoymadıqlarını burada həvəslə çap etdirirdi" (səh. 69). Çox oxunurdu "Azərbaycan" - "dövlətə bağlı olmayan, söz azadlığının, əşkarlığın verdiyi imkanın ilk bəhresi", ilk qaranquşu. Təsis etmişdi onu Altay Qızılbaş öz dostları ilə. Təsisçilikdə akademik Ziyad Şıxlı da əməyini əsirgəməmişdi. Rəqabət apara bilmir digər qəzetlər "Azərbaycan"la. Alıcılar heç gözlərinin ucuyla da baxmırdılar digər qəzetlərə. Köşklərdə anındaca satılırdı "Azərbaycan". "Tirajı yarım milyona çatsa da, satış köşklərində anında tükənən, əldən-ələ gəzən, hər nömrəsiylə hökuməti silkələyən qəzet Altayın kitabları ilə, meydana gətirdiyi qazandığı hörmətini bir az da artırırmışdı". (səh. 70).

Qorxurdu hökumət "Azərbaycan"dan - açıq sözün, doğru fikrin, həbs olunmuş azadlığın qarşısından. Qorxurdu "Azərbaycan"ın minləri, milyonları oyatmaq, səfərbər etmə güc-qüdrətindən. Təşvişləndirdi Kreml "Azərbaycan"ın həqiqətləri yazmasından, dünyanı SSRİ-nin məkrli siyasətindən xəbərdar etməsindən, Qorbaçovun görünməyən üzündəki maskanı yırtmağından... Və nəhayət, bağladılar "Azərbaycan"ın əl-qolunu, həbs qoydular fəaliyyətinə. Gəlmədi köşklərə "Azərbaycan" oxucular gözləmələri də yolunu. Tükəndi baş redaktorun səbir kasası. Can atdı Bakı komendantı ilə görüşə. İstəyi gerçəkləşdi. "Mən müxali-fətyönlü qəzetin baş redaktoruyam. Əsgərlər redaksiyamızı dağıdıblar. Buna bir şey demirəm. Heç olmasa, qəzetimizi buraxmağa icazə verin. Bütöv bir respublikanı xəbərsiz qoymaq olmaz", - deyər sözə başlayır Altay Qızılbaş. (səh. 112). Qəzetin özü ilə apardıqı rusca nüsxələrindən bir neçəsini verir komendanta: "Gözücə nəzərdən keçirir nüsxələri komendant. Qəzeti buraxmağa icazə versək, ordunun Bakıya girməsi haqqında bir şey yazmayacağınsız ki? Mən bu işləri dərinləndirilməmişəm də, anladığıma görə, qəzetin məsuliyyəti baş redaktorun boynundadır. Ara qarışdırın və ordu əleyhinə bir şey yazılmayacaq. Mətbəədə hərbi sensor oturur. Çapa o icazə verəcək. Gedin, buraxın qəzeti". (səh. 113-114). Bu, qələbəsiydi baş redaktorun. Bu, qələbəsiydi Xeyrin Şər üzərində. Sevinc dolmuşdu içinə. Qürurlanmışdı üzgözü bu qələbədə: "İcazə aldı-

ğının sevinci içərisində ayağa qalxdı. Qapıdan çıxmazdan öncə geri çevrildi; komendantın bir atmacasını cavabsız qoymağı özünə sığışdırmadı: "-Atanız minlərlə, bəlkə, yüz minlərlə gəncin mənəvi atasıdır. Mənim böyük dostumdur. Qarabağ savaşının da, Sovet ordusunun Bakıya yeridilməsinin bizim xalqa qarşı ədalətsizlik və cinayət olduğunu da ondan gözəl yazan yoxdur. Siz dolayı şəkildə Xalq Cəbhəsinə işarə vurdunuz, mən Xalq Cəbhəsinin yaradanlarındanam, onun idarə heyətinin üzvüyəm. Xalq Cəbhəsi siyasi bir təşkilatdır. Siyasi təşkilatı dağıtmaq üçün ordu göndərmək lazım deyildi". (səh. 114).

Yolda çox qoymadı oxucuların gözlərini "Azərbaycan". Yenidən nəşrə başladı fövqəladə vəziyyət günlərində. Əl-əl gəzdi. Qapılar döydü. Ən ucqar dağ kəndlərində belə sevincə qarşılandı. Sevincdən yerə-göyə sığmırdı oxucular: "Bir gün sonra fövqəladə vəziyyətdə olan şəhərdə oxucuların dörd gözlə gözlədikləri qəzet yayıldı". (səh. 114).

Xalqın sevimlisi-istəklişidir Altay Qızılbaş. Sevilir həm Azərbaycanda, həm də digər türk ellərində. Hörməti-nüfuzu böyükdür Qazaxıstana sürülən türklər (azərbaycanlılar) arasında da. Çünki çox olub o yerlərdə. Düzçörək kəsib qurbəti özünə vətən bilənlərlə. Əziz qonağı olub həmyerlilərinin. Yaddaşına əbədi köçüb onunla kəlmə kəsənlərin, ünsiyyət quranların. Necə ki, Qazaxıstandan Bakıya gələn Murad o saat tanıyır onu və Altayı tanıdığını dostlarına sevincə bildirir: "Haradansa kənardan tanıyıram. Heç belə bir şeyi unutmaq olar. Qazaxıstana bizim kəndə gəlmişdi. Məktəbdə görüşümüz olmuşdu. Bizim evdə çörək yemişdilər. Evimizdə şəkli də var". (səh. 192).

Möhkəm hafizəli-yaddaşlıdır Altay Qızılbaş. Tezliklə unutmur olub-keçənləri. Yaddaşının aynasından silinmir düz-çörək kəsdiyi, təmasda olduğu insanlar. Onları harada görürsə, mehribanlıqla - səmimiyyətlə görüşür. Hörmətlə, nəzakətlə qucaqlayıb bağrına basır. Bir gün redaksiyanın dəhlizində Altay təsadüfən Muradla görüşür. Murad Qazaxıstandan - Yeni gün kəndindən olduğunu söyləyəndə Altay bir qədər duruxandan sonra deyir: "Yadımdadır. Bişkekdən gəlmişdim. Gözəl kənddir. Məktəbdə görüşümüz olmuşdu. Bir evdə çörək kəsmişdik - Əlican kişinin evində". (səh. 206). Murad: "Mən elə Əlicanın oğluyam" deyər-dəməz Altay diqqətlə ona baxır, sonra çiynindən qucaqlayıb özünə doğru çəkir.

Müdrək məsləhətçidir, yaxın dost-sirdaşdır, yol göstərəndir yolunu-səmtini azanlara Altay Qızılbaş. Əsirgəmir onlardan faydalı məsləhət və tövsiyələrini. Çalışır ki, yollarına atılan daşları aradan götürsün. Ürəklərində baş qaldıran tərəddüd və şübhələri alt-üst etsin. Budur, Murad tərəddüdlər içində çırpınır; sevdidiyi qızın babasının imzası keçir repressiya sənədlərində. Dilem-

ma qarşısında qalıb Murad - Aysel sevsinmi, yoxsa əbədi daş bassın ürəyinə? Nəhayət, ağır ürəyini Altaya. Rahatlıq gətirir, təskinlik verir Altayın nəsihətləri Murada. Daha da möhkəm bağlanır Ayselə: "Belə bir addım ata bilməzsən! Əsl sevgi ömrə bir dəfə gəlir. Bu, bir. İkincisi, atanın, babanın cəzasını övlad çəkməli deyil. Sən beş-altı adamın günahını beş-altı adamın çiyninə yükləmə!.. Adını çəkdiyin adamın 37-dən sonra gördüyü böyük işlər ona elə bir sevgi qazandırır ki, vaxtilə elədiyi günahlar bu sevgisini dəyişə bilməz. O sanki özünə bəraət qazanmaq üçün gecə-gündüz bilmədən çalışmış,

günahlarını bağışlatmaq üçün nə mümkünə eləmişdi. Elçilik mənim boynuma, ata-ananı Bakıya dəvət etsən, birgə gedərik". (səh. 292).

Türk sevdalı, istiqlal duyğulu, azadlıq soraqlı gəncdir Murad. Repressiya qurbanı, "xalq düşməni" Əlican kişinin oğludur. Böyümüşdü Azərbaycandan uzaqlarda - Şərqi Qazaxıstanda, Çu vilayətində, ucsuz-bucaqsız bozqırlarda. Böyümüşdü atasından, qohum-əqrəbalarından Azərbaycan haqqında, dedə-baba ocaqlarından xoş xatirələr eşidə-eşidə. Xatirələr Muradın şirin və dönə-dönə dinlədiyi nağılları idi. Hopdurmuşdu bu nağıllar Muradın ruhuna görmədiyi o doğma yerlərin ab-havasını. Sevdirmişdi Murada o yerlərin dağ-daşını, çöl-çəmənini, gül-çiçəyini. Ürəyində bir duyğu da oyatmışdı nağıllar - o yerləri görmək, o yerlərdə yaşamaq!.. Qismət olsa, Vətəndə oxuyacağam, bəlkə, sonra orda da işlədim. Lap gedib öz kəndimizdə ocağımızı təzədən yandıracağam". (səh. 170).

Can atırdı Murad Vətənə - Vətənin bir parçası baba ocağına, oradakı qəbiristanlığa, Pırbaba ziyarətgahına. Tələsirdi Murad babasının vəsiyyətinə əməl etməyə - dinsiz-imansızlardan gizlətdiyi kitabları tapmağa. İçdən dartırdı Muradı gözəgörünməz, qarşısıalınmaz bir güc "Qazaxıstanda hər gün "Vətən!" deyib sızıldayan insanların ilk ocaqlarına, göbəkləri kəsildiyi yerlərə". (səh. 199). Bu güc, bu qüvvə qan yaddaşdı, genetik kodun oyanağı, diriliyi idi. Çünki "qan yaddaşı tarixin və kitabların yaddaşından daha qədimdir". (səh. 199).

Yaddaş korşalmasa, damarlarda özge qanı axmasa, nə Vətən baxsınlar, nə yurd unudular, nə də millət.

Bakıda gerçəkləşir Muradın ali təhsil almaq istəyi. Uğurla başa vurur aspiranturanı da. Məşhur akademik Ziyad Şıxlinın təkliflə deportasiya tarixindən mövzu götürür. Səbirlə, təmkinlə, yorulmaq bilmədən çalışır 1930-cu illərin arxivlərində. Dəhşətlənir sənədlərdə əks olunan hadisələrdən, gerçəklik kimi üzə dirənən yalan və böhtan dolu ifadələrdən. Sənədlərdə Bakıda sevdidiyi Ayselin "dünya şöhrətli alim" babasının imzasını gördükdə elə bil başına qaynar su tökülür Mu-

radın. Sarsılır, yer-göy tutmur Muradı. Qəzəb-hiddət boğur onu. Və nəhayət, bir gün babasının əməlləri barədə Ayselə ünvanladığı məktubunda belə yazır Murad: "...arxivlərdə elə sənədlər gördün ki, sakit oxumaq mümkün deyil. İndiyə qədər inanmırdım, indi inanıram. 30-cu illərdə sənin babanın da əli qana batıb. O da repressiyaya imza atanlardan, dolay yolla Moskvanın Azərbaycandakı siyasətini - o siyasət ki, mənim ailəmi bəd-bəxt günə qoyub, Vətənindən didərgin salıb - müdafiə edənlərdən biridir". (səh. 273).

Daşa dəymir Muradın sevgisi. Altayla dərdləşmə silsiləyir, ayıldırı Muradı. Romantik iddialarına realist notlar qatır. Əl çəkir babasına görə Ayselə günahlandırmaqdan. Həm də anlayır ki, repressiya qurbanları kiminsə məktubuna görə yox, rejimi qəbul etmədiklərinə görə cəzalandırılıblar və bəzən ziyalıların öz xəbəri olmadan atılıb imzaları saxta ittihamlara. Bakıya uçurlar yarım əsr sürgünlük yaşayan Muradın valideynləri. Elçi düşürlər Ayselə ilə. Yanlarında da Ziyad Şıxlı və Altay Qızılbaş. Elçiləri müsbət qarşılayır Ayselin anası Səhər xanım. Güclərlə qayıdırlar Bakıdan evlərinə Muradın ata-anası, Səhər xanım və qızı Aysel. Sevinc sevincə, şadlıq şadlığa qovuşur Qazaxıstanın bölgələrini birləşdirən yolda. Valideynlər kəndə maşına getsələr də, Muradla Aysel ata üstünlük verir. Yollarda uçurdu at. Qabağına almışdı yolları. Tələsirdi xəbərə - toy xəbərinə. "At onları bir həftə sonra kəndə səş salacaq toylarına tərəf aparırdı". (səh. 316).

Bakı mühiti, Bakıda cərəyan edən hadisələr, repressiya qurbanları dərəcəyində fəallığı, məşhur ziyalılarla (Ziyad Şıxlı, Altay Qızılbaş) görüşləri, 30-cu illərin repressiya sənədlərilə tanışlıq, M.Ə.Rəsulzadə əsərlərinin müzakirəsi zamanı polis bölməsinə aparılması, polislərlə mübahisəsi, həbsi, Ziyad Şıxlinın onu həbsdən buraxdırması, Pırbaba ziyarətgahında babasının repressiya həqiqətlərinə ayna tutan "köhnə dəftəri" tapması, Ziyad Şıxlı ilə polemikası... məcbur edir ki, Murad həyata başqa göz-lə baxsın, ağı qaradın, pisi yaxşıdan seçə bilsin və bu hadisələrin hər biri Murad üçün bir universitet olur.

Dözmür Murad da öz mənəvi ustadları (Ziyad Şıxlı, Altay Qızılbaş) kimi haqq-ədalətin tapdalanmasına, qanun-qaydaların baş-ayaq vurmasına, elmsizliyə, savadsızlığa meydan verilməsinə, millətin haqq səsinin boğulmasına, azad fikrin, açıq sözün susdurulmasına, cəmiyyəti ağışuna alan rüşvətə, talana, yalana...

Filologiya elmləri doktoru, professor Əlişan Tehranoğlu "Ədəbiyyat qəzetində (2 dekabr 2017, səh. 24). "Sabir Rüstəmxanlının sunamisi" adlı çox dəyərli məqaləsində yazır ki, "Akademikin son əsəri" bir neçə yarımcıq, natamam romanlar (Sara xanımın, Altay Qızılbaş, Murad, Səhər və Aysel xanımların romanları) silsiləsindən ibarətdir. Bu haqlı fikrə biz yalnız onu əlavə edirik ki, "Akademikin son əsəri" romanı bir neçə talenin, bir neçə ömrün romanını öz süjeti ətrafında birləşdirsə də, məna-məzmun və mündəricə baxımdan tam, bitkin, bütöv və mükəmməl bir romandır. Repressiya həm o yarımcıq romanların, həm də bu mükəmməl romanın əsas tələlərinin həyatında bu və digər dərəcədə öz məşum və məhəş rolunu amansızcasına oynayıb.

"Dünyanın Stalinləri, Miko-yanları, Bağirovları cismən ölsələr də, lakin onların siyasi-ideoloji, əxlaqi-mənəvi törəmələri bu günlərdə ayrı adlar-titullar altında, ayrı geyim-formalarda yaşayırlar". Roman qəhrəmanlarının (Ziyad Şıxlı, Altay Qızılbaş) bu fikrində "repressiya dalğalarının nə vaxtsa baş qaldıracağına mümkünlüyü" qənaəti anlaşıldır ki, bu, elə roman müəllifi Sabir Rüstəmxanlının da bədii etirafının, bədii formulasının təsdiqidir. Bu baxımdan fərd (millət əleyhinə çevrilən siyasətlərə, antihumanist konsepsiyalara ardıcıl etirazdır - protestodur Sabir Rüstəmxanlının "Akademikin son əsəri" romanı.

Fikrin-düşüncənin buxovlanmasına, insanın (millətin) fiziki-əxlaqi-mənəvi repressiyasına hesablanmış saxta-qurama yasaq-qadağalara inkarçıdırənışçi mövqə sərgiləyən bədii-publisist, tarixi-siyasi vüsatlı-kəsərlı mübarizə vasitəsidir Sabir Rüstəmxanlının "Akademikin son əsəri" romanı.